

Theologische kritiek op Rudolf Steiner

Jan van Dreven, theoloog en geestelijke in De Christengemeenschap

De uitgave 'Het evangelie naar Johannes. Esoterische achtergronden' biedt een vrijwel geheel nieuwe Nederlandse vertaling – de derde in dertig jaar – van Steiners voordrachten uit 1908. Een absoluut novum is echter het kritische nawoord, geschreven door de theoloog Karl von Stieglitz. Hij wil zaken ter discussie stellen die kerk en theologie pijnlijk treffen bij Steiner: onzorgvuldigheden, eigengereide uitleg en kwetsende uitlatingen.

De redactie van de reeks Rudolf Steiner / Werken en voordrachten heeft de 77-jarige Karl von Stieglitz uit Duitsland, een theoloog uit de Evangelische Kirche, bereid gevonden het nawoord te schrijven bij de eerste van haar uitgaven met voordrachten van Steiner over de vier evangeliën. Op verzoek van de redactie van *Motief* neem ik de handschoen op die Von Stieglitz antroposofen toewerpt.

Om te beginnen vind ik het zinvol dat deze kritiek binnen de antroposofische beweging te horen is. Iedereen die Steiners voordrachten leest, loopt het gevaar hem na te praten als het over theologische zaken gaat. Nu kunnen we lezen hoe een welwillend theoloog kritische kanttekeningen maakt en om correcties vraagt. Zijn belangrijkste opmerking lijkt mij te zijn dat Rudolf Steiner altijd zo onvriendelijk sprak over kerk en theologie in die tijd. Zelf theoloog zijnde, heb ik het ook gemist dat Steiner nooit eens iets waardereinds zei over exegeten en kerkmensen die werkelijk Christus beleden. Er waren destijds genoeg rechtzinnige gelovigen en theologen die de zogenaamde 'eenvoudige man uit Nazareth' ook een pijnlijke eenzijdigheid vonden. Dat is bij Steiner echter nergens terug te vinden. Wel kan hij zich soms positief over de Latijnse mis uitlaten, vertellen over zijn goede contacten met geestelijken of iets opmerken over de waarde van een oprechte innige geloofshouding. Maar ik betwijfel of hij ooit met echte waardering een theoloog uit die tijd noemt. Daarom begrijp ik heel goed dat Von Stieglitz om eerherstel vraagt voor de theoloog Zittel: door hemzelf als vroom beleefd, door Steiner heel misprijzend vermeld (vijfde voordracht, blz. 88, vgl. nawoord, blz. 219). Zo spreekt Steiner altijd over de grote lijnen en over de moderne trends in de ontwikkeling, wat koud kan overkomen.

Mij heeft dit er echter niet van weerhouden me met de antroposofie te verbinden. Ik werd op wezenlijke punten door Steiner geraakt en ging ook met hem verder. Hier zie je iets opvallends bij Von Stieglitz: in zijn nawoord vermeldt hij nergens dat hij Steiner voor zichzelf inspirerend vindt of ooit op een bepaald punt een vonk voelde overspringen. Hij blijft buitenstaander. Hij is open en welwillend en neemt Steiner in bescherming tegen ontorechte aantijgingen. Maar een innerlijke verbinding vindt hij niet, terwijl hij zich een leven lang met de antroposofie heeft beziggehouden en ook De Christengemeenschap probeert te begrijpen.¹ Het komt mij voor dat de inhoud van de antroposofie voor Von Stieglitz geen meditatie-stof zijn geweest. Het gevolg is een puur intellectuele reactie. Ik heb de indruk dat hij eigenlijk zou willen dat Steiners ideeën zouden passen binnen de kerkelijke kaders. Maar dat gaat dus niet of niet helemaal.

Ik zie dat bijvoorbeeld aan hoe hij Steiners uitspraken over het verhaal van 'de overspelige vrouw' in Joh. 8 behandelt (zevende voordracht). Zij wordt door Jezus niet veroordeeld, terwijl wel dat mysterieuze woord klinkt: 'hij bukte zich en schreef in de aarde'. Wanneer Steiner dat uitlegt als een beeld voor de karmische verantwoordelijkheid, dan vindt Von Stieglitz dat Steiner 'het evangelie van de vrijspraak en het nieuwe leven niet bereikt' (blz. 221). Maar het is uitgerekend op deze plaats dat het evangelie zélf niet spreekt over 'uw zonden zijn u vergeven', zoals op andere plaatsen wel gebeurt. Toch suggereert Von Stieglitz dat Jezus de vrouw 'vrijspreekt', terwijl er juist staat: 'Ga heen en zondig van nu af niet

meer'. Hier mis ik bij de welwillende criticus die Von Stieglitz is, een onbevangen exegetische en proef ik zijn onvermogen om tot de kern te gaan.

Je kunt je de vraag stellen of kritiek van iemand die het eigenlijk niet begrijpt wel zin heeft. Ik vind van wel. Het is om te beginnen goed dat we ons inleven in zo iemand. Wat hij over zijn weerstanden beschrijft, vindt immers duizendvoudig plaats zonder dat wij het merken, namelijk telkens als iemand toevallig op Steiner stuit en meteen al over van alles struikelt en teleurgesteld of geïrriteerd afhaakt. Dat moeten we niet afdoen met dooddoeners ('dat is dan karmisch'), maar ons levendig proberen in te denken. Zulke kritiek is volgens mij goed om 'bedrijfsblindheid' van antroposofen tegen te gaan. Steiner kan een nieuwe woordbetekenis plegen die kenners van het Grieks voor problemen stelt. Zijn stelligheid wat dit betreft en soms zijn sarcasme scheppen geen open klimaat. Dat kunnen we van Von Stieglitz leren. We kunnen onszelf afvragen: hoe zou Steiner spreektaalpassages hebben bewerkt voor een boekuitgave? En hoe zou hij reageren als in een gesprek theologen hem hun bezwaren voorleggen? – Er blijft dan altijd nog een kloof die niet helemaal te overbruggen zal zijn, ook al zouden wij nog zo genuanceerd zijn en al zouden we Steiner publiekelijk corrigeren.

Vershil in visie

Rudolf Steiner zegt vaak: de geesteswetenschap heeft toegang tot de onzichtbare waarheid, en wat daar door de ingewijde en geoefende is af te lezen, dat vind je terug in de bijbel. Zoiets zal altijd onverteerbaar blijven voor de doorsnee kerkmens of theoloog. Het idee dat Steiner de bijbel wel hoogacht, maar een eigen toegang tot de openbaring heeft, komt doorgaans hoogmoedig over, ook bij Von Stieglitz. Men heeft er ook meestal geen concrete voorstelling van hoe dan de evangelisten of Mozes aan hun inzichten kwamen. Die voorstelling blijft beperkt tot mondelinge overlevering, of een vaag, gelovig idee van inspiratie of openbaring. Voor mijn gevoel wordt dat bij Steiner allemaal veel concreter. Dit kun je als een verschil in visie beschouwen.

Von Stieglitz formuleert echter ook concrete punten van kritiek, dingen die gewoon exegetisch niet kunnen. Zulke dingen zijn storend voor een theoloog. Ook ik lees wel eens iets wat me in eerste instantie bevreemdt. Maar ik ga daar anders mee om dan Von Stieglitz doet. Om te beginnen realiseer ik me dat Steiners voordrachten altijd een weergave zijn van gesproken woorden, voor de vuist weg geformuleerd en niet door hem zelf nagezien. Iedere spreker moet voor een boekuitgave altijd ontzettend veel polijsten aan zijn woordkeus. Daar komt nog iets bij: als Steiner in discussie met theologen gaat, hanteert hij niet altijd theologische methodes. Vaak spreekt hij vanuit een 'visie'. De ene keer is zijn woordanalyse heel sterk, bijvoorbeeld bij Hebreeuwse termen in *Die Geheimnisse der biblischen Schöpfungsgeschichte* (voordrachten uit 1910). Een andere keer gaat hij tamelijk vrij en beeldend met een tekst om, vergelijkbaar met de wijze waarop de evangelisten en Paulus het Oude Testament citeren.

Hier speelt volgens mij ook iets diepers mee: Steiner schouwt de bijbelse gebeurtenissen in een gebied waar geen bepaalde taal is, waar alleen beelden zijn. Als hij het dan in een bepaalde taal moet zeggen, draagt hij misschien een nuance aan die in de geestelijke wereld werkelijk aanwezig is, maar in aardse termen niet zo gebruikelijk is en in het etymologisch woordenboek niet voorkomt. Dus kunnen we Steiner eigenlijk niet zomaar uit zijn verband citeren, maar moeten we zijn uitspraak als meditatiestof nemen.

En ondertussen moeten we ons door mensen als Von Stieglitz laten gezeggen dat Steiners benadering van bijbelteksten soms meer 'interpretatie' dan 'uitleg' is (blz. 225). Vaak is het geen exegetische, maar eerder het terugvinden van geesteswetenschappelijke feiten in de beelden van de bijbel, in de elfde voordracht bijvoorbeeld. Want Steiner wilde zijn theosofisch gehoor

iets duidelijk maken. Wanneer hij theologen voor zich had gehad, had hij wellicht anders geargumenteed.²

Daarnaast kun je je afvragen of er soms ook echt gewoon iets niet klopt van wat Steiner zegt. Maar volgens wie klopt dat dan niet? Binnen de theologie bestaan zo veel stromingen, tegengestelde interpretaties, hypothesen en blinde vlekken. Mij verging het zo, toen ik bepaalde kritiekpunten van Von Stieglitz heel zorgvuldig naging, dat ik veel beter begon te begrijpen wat Steiner op zo'n plaats bedoelde. Ik ontdekte hierdoor hoe oppervlakkig Von Stieglitz soms citeert. Hij kan niet meekomen met een bepaalde benadering, struikelt dan over een bepaalde uitdrukking die hij geheel uit de samenhang isoleert. Bijvoorbeeld de passage over de tekst: 'de geest geeft niet met mate'. In de vijfde voordracht noemt Steiner die in verband met de ontwikkeling van het ik en de rol van Christus daarbij. Volgens hem wordt dit woord uit Joh. 3:34 pas veelzeggend als we het Griekse 'zonder maat' opvatten en vertalen als 'niet aan een versmaat gebonden', dus bijvoorbeeld zonder het metrum van de psalmen of het reciteren van een vastliggende overlevering. Die oude kaders doorbreekt de geest. Dit is voor Von Stieglitz al een onwennige benadering. Maar dan noemt Steiner de psalmen ook nog eens 'oude gekunsteldheden'. Daarover is hij verontwaardigd. En het helpt niet dat Steiner de psalmen óók betitelt als 'die prachtig gestelde verzen in het Oude Testament die het goddelijke verkondigen'. Het boek der psalmen wordt volgens Von Stieglitz 'gekleineerd', terwijl het nota bene het gebedenboek van Jezus was (blz. 223).

Hoewel het me wel raakt dat Von Stieglitz zich zo bezeerd toont, moet ik zeggen dat ikzelf ook iets beperkt in de psalmen beleef, wat dankzij de benadering van Steiner in een breder verband komt te staan. Hierbij kan ik onbevanger blijvend. Dit is toch ook maar één bepaalde opmerking over de psalmen in een heel bepaalde context en niet de behandeling van een vraag als: wat is de esoterische betekenis van de psalmen, of: wat is de religieuze waarde van de psalmen voor de hedendaagse mens?³

Vragen

Ik denk dat het bij Von Stieglitz geen onwil is om zich echt te verdiepen in een andere gedachtegang, maar eerder een onvermogen. Hij is verder echt heel welwillend. Hij neemt Steiner zelfs in bescherming, bijvoorbeeld op blz. 222: 'Je krijgt bij Steiner al gauw de indruk dat de opgave van het jodendom is vervuld door de komst van Christus. Rudolf Steiner was geen racist. Maar wie hem kwaadwillig van racisme wil betichten heeft hier vrij spel.' En vervolgens stelt hij als theoloog de vraag hoe het dan zit met bijbelwoorden als 'het heil is uit de joden' (Joh. 4:22) of 'God heeft zijn verbond met Israël niet verbroken' (Rom. 11:2). Volgens mij kent Von Stieglitz de werken van Steiner goed genoeg om hierop het antwoord te weten. Alleen, dat antwoord is hem niet genoeg. Misschien ligt hier voor ons ook nog huiswerk. Over die twee bijbelteksten heeft men bij mijn weten aan Steiner nooit een vraag gesteld, al heeft hij zich wel over de taak van het jodendom uitgelaten.

Het levenswerk van Steiner is op veel gebieden onaf gebleven. Deze Johannesvoordrachten zijn al in 1909 uitgegeven, eerst voor een beperkte kring. Er hadden vele vragen gesteld kunnen worden over de verdere betekenis van wat Steiner maar kort aanstipte. Die zijn óf nooit gesteld, óf er is geen gelegenheid geweest om erop in te gaan. Dat maakt dat ik er een beetje een onbevredigd gevoel bij heb dat dit nawoord is afgedrukt in deze boekuitgave; het is niet fundamenteel genoeg. Ik beschouw het meer als een tijdschriftartikel, dat al veel eerder in antroposofische kring gepubliceerd had kunnen worden. Aan de andere kant vind ik het toch ook wel weer mooi dat deze man gevraagd is en dat hij dit nawoord heeft willen schrijven. Wie weet wat dat in beweging brengt.

Het raakt me bij Von Stieglitz dat hij, hoewel hij zelf inhoudelijk niet echt meekomt, toch over Steiner zegt: 'Het is mogelijk om van een werken van Jezus Christus in Steiners leven te

spreken. Voor wie zo intens op Christus ingaat, blijft Christus geen object. Hij laat Jezus Christus binnen. Jezus Christus wordt subject' (blz. 217).

Er is een vraag die ik Karl von Stieglitz zou willen voorleggen. Hij vindt het eenzijdig en onterecht dat Steiner het doet voorkomen alsof kerk en theologie destijds alleen maar aandacht voor 'de eenvoudige man uit Nazareth' hadden. Tegenwoordig is het zo dat ik tijdens allerlei rooms-katholieke en protestantse kerkdiensten veel over 'Jezus' hoor en weinig, soms helemaal niet, over 'Christus'. Mijn vraag is: heeft Steiner misschien toch een trend doorzien die zich heeft voortgezet?

Een centraal motief in het Johannes-Evangelie en bij Steiner is de opwekking van Lazarus (Joh. 11) als inwijding. Von Stieglitz stelt deze opvatting met enkele vragen ter discussie (blz. 224): 'Gaat het bij Lazarus echt alleen maar om inwijding, zoals dit past in het antroposofische wereldbeeld? Waarom mag de schepper zijn schepselen niet opnieuw tot leven wekken?' Ik zie hierin bij Von Stieglitz een bezeerd-zijn om wat hem heilig is. Ik zou hem willen vragen hoe hij dan deze tekst interpreteert, die vol staat van de symbolische uitdrukkingen die in elkaar overvloeien: 'ziek', 'niet ten dode', 'uit de slaap wekken', 'dood', 'hij riekt reeds' en ten slotte het geheimzinnige woord van Jezus: 'Kom uit' (dus niet: sta op uit de dood). Von Stieglitz zou op zijn beurt misschien willen reageren op een vraag aan de theologie die je uit Steiners benadering kunt destilleren: 'Mag deze gebeurtenis behalve als opwekking uit de dood ook als inwijding worden geïnterpreteerd?' Ik vraag me af of dit nu zo onaannemelijk is. Ik heb als theoloog de wens om eens samen met iemand als Von Stieglitz het hoofdstuk over Lazarus in *De christelijke inwijding en de mysteriën van de oudheid* van Steiner te bestuderen. Niet om diegene te overtuigen, maar om te onderzoeken hoe het voor ons beiden werkt dat Steiner precies dezelfde termen als het evangelie gebruikt: 'ziekte niet ten dode – slaap – werkelijk dood', en met die uitdrukkingen de tekst interpreteert. Dan zou ik die persoon vragen of dit, ook al is het misschien geen gebruikelijke exegese, niet toch een heel invoelende, meditatieve vorm van omgaan met de bijbeltekst is: een consequent zoeken naar het geheim.

Noten

1. Boeken van Karl von Stieglitz: *Die Christosophie Rudolf Steiners – Voraussetzungen, Inhalt, Grenzen*, Luther-Verlag 1955. *Rettung des Christentums? – Anthroposophie und Christengemeinschaft. Darstellung und Kritik*, Kreuz-Verlag 1965. *Einladung zur Freiheit – Gespräch mit der Anthroposophie*, Radius-Verlag 1996. Vergelijk uit antroposofische hoek: Georg Kniebe, *Anthroposophie und christliche Kirchen. Ein Gespräch?* Verlag Urachhaus.
2. In een voordracht in 1905 heeft Rudolf Steiner het volgende ontvouwd: de theoloog zou niet moeten spreken over bijbelteksten en dogma's, maar zich zo sterk meditatief moeten scholen dat hij vanuit de geestelijke werkelijkheid kan spreken ('Die theologische Fakultät und die Theosophie', opgenomen in de bundel *Ursprung und Ziel des Menschen*, GA 53). Bij de cursussen en contacten ter voorbereiding van De Christengemeenschap werd ook duidelijk hoe weinig Steiner op had met de rationalistische benadering die bij academische theologen (ook de orthodoxe) gangbaar was.
3. Vgl. R. Frieling, *Psalmen*, Christofoor 1985.

Dit artikel verscheen in *Motief - Maandblad voor antroposofie*, oktober 2002.